

**"שימני כחותם על-ליבך" (שיר השירים ח, ו)
חותמות מימי הבית הראשון
שנחשפו בירושלים**

גבריאל ברקאי
אוניברסיטת בר-אילן

מבוא

במקרא מצויות כשלושים התייחסויות לחותמות ולהחתמת תעודות. חלק מן האיזכורים הוא פונקציונאלי ועוסק בשימושם ובתפקודיהם של החותמות, וחלקם מטאפורי ועוסק בסמליותם של החותמות. החותמות נועדו להחתמת חוזים, תעודות, חבילות ומכתבים ושימשו לצורך מתן סמכות, לאישור ואימות, לזיהוי השולח, לבטא בעלות וכסמל לחפץ אישי ויקר.

למן המאה התשע-עשרה ידועים לנו מאות חותמות כתובים באותיות שמיות מערביות, רוב החותמות הללו הם עבריים. בקורפוס החותמות השמיים המערביים, שנערך בידי נחמן אביגד ועודכן בידי בנימין זאס (אביגד וזאס 1997) כלולים 299 חותמות עבריים, שרובם מקורו ביהודה, ורק מיעוטם בא מממלכת ישראל. מספר קטן יותר מזה של החותמות העבריים, ניתן להגדרה, לפי הכתב ומערך השמות, כארמי, פניקי, עמוני, מואבי או אדומי. מקורם של רוב החותמות הוא בשוק העתיקות ולא בחפירות מבוקרות. בקורפוס החותמות מופיעים רק עשרים ושישה חותמות שמקורם בחפירות מוסדרות, שהם כ-6.5% מכלל החותמות העבריים.

מאלה צוינו תשעה חותמות שמקורם בחפירות שנערכו בירושלים. במאמר מסכם מאוחר יותר, על הכתובות העבריות מתקופת הבית הראשון בירושלים, נמנו שישה חותמות בלבד (ויינשטוב 2000: 296), אך למעשה מספר החותמות מירושלים גבוה הרבה יותר, כפי שיוצג להלן.

הפרסומים השונים, שעסקו בחותמות מירושלים, דנו בחותמות עצמם ובשמות האנשים המופיעים בהם, אך כמעט ולא עסקו בתמונה הכוללת של מכלול החותמות מן העיר, ומשמעותם לתולדותיה, נושאים שיידונו במאמר זה.

מן הראוי להדגיש את ההבדל המהותי בין החותמות ובין טביעות החותם בין אם הן 'בולות' - טביעות על גושי טין שחתמו תעודות וחבילות, או טביעות חותם על ידידות של קנקני חרס. החותמות שהיו בבעלותם של אנשים שונים נשמרו צמודים לבעליהם בבתייהם או בלשכותיהם, עם מות הבעלים היו החותמות עשויים ללוות את הנפטר בקברו. לעומת זאת, טביעות החותם, שהיו צמודות למכתבים או לחבילות היו עשויות להגיע לכל מקום שאליו נשלחו. החותם הוא יחיד ובאמצעותו ניתן היה לטבוע מספר רב של טביעות בהתאם לצורך, כך שטביעות חותם של פקידים עשויות להתגלות במרחק רב ממקומות ישיבתם של בעלי החותמות, אך חותמותיהם יימצאו רק במקומות שבהם הם עצמם ישבו. לפיכך מקום מציאתם של החותמות מעיד על מקום מושבם או מקום מגוריהם של נושאי תפקידים שונים, שהיו בעלי החותמות, ואילו הגילוי של בולות מעיד על מקומות שבהם נתקבלו מכתבים ומשלוחים. במאמר זה נסקרים החותמות מירושלים, אך לא ממצא הבולות וידידות הקנקנים שבהן נטבעו חותמות.

מספר החותמות וטביעות החותם מאתרי ממלכת ישראל הצפונית הוא, כאמור, מצומצם ביותר ביחס לאלה שנתגלו ביהודה. הסיבה לכך היא כרונולוגית, מכיוון שתפוצת השימוש בחותמות עבריים כתובים ידועה בעיקר למן המאה השמינית לפסה"נ, שבה חרבה ממלכת ישראל, ואילו ממלכת יהודה המשיכה להתקיים עד לראשית המאה השישית לפסה"נ. מאליה עולה השאלה אם מספר החותמות הידוע לנו מאזורי הארץ השונים תלוי בכמות החותמות שהיו בשימוש בימי קדם, או שמא הדבר תלוי בעוצמתן של החפירות ובהיקפן. באשר לחותמות הבאים משוק העתיקות, המספר עשוי להיות תלוי בעוצמת פעולות הבנייה והפיתוח באזורים השונים, שבמהלכן היו החותמות עשויים להיחשף ולהתגלגל לסוחרי השוק. דומה שעוצמת החפירות בחלקיה השונים של ארץ-ישראל היא דומה, ומספרי החותמות שבידינו מייצגים פחות או יותר את היחס שהיה קיים במציאות בשימוש החותמות באזוריה השונים של הארץ.

החותמות נעשו בדרך כלל מחומרים נוקשים, אבנים מסוגים שונים, הן אבנים נדירות ויקרות, והן סוגי אבנים פשוטים ביותר. אך נמצאו גם חותמות עשויים מתכת - ברונזה וכסף ואף עצם ושנהב. עלינו לקחת בחשבון שהיו גם חותמות שנעשו מעץ שלא הגיעו לידינו. מספר החותמות, לפיכך, היה עשוי להיות גבוה בהרבה מן המוכר לנו.

חותמות כתובים מירושלים - היבטים מתודיים

ניתן להניח שחלק ניכר מן החותמות שמקורם בשוק העתיקות, נתגלה למעשה בירושלים. מאז איחוד העיר בעקבות מלחמת ששת הימים, נעשו בירושלים עבודות פיתוח ובינוי בהיקף נרחב. העבודות נתבצעו באזורים שהיו שייכים לעיר ולפרבריה בשלהי תקופת הברזל: עיר דוד, רובעי העיר העתיקה, מורדות הגבעה המערבית וכן אזורי הקבורה שהקיפו את העיר מכל עבריה.

רוב החפירות הארכיאולוגיות שנערכו בירושלים התנהלו בעזרת פועלים שכירים, שהיו עשויים להכניס לכיסיהם את החותמות הזעירות, שמחירם בשוק העתיקות הוא גבוה. יחד עם זאת יש להניח שייחוס מקום גילויים של חותמות לירושלים בידי הסוחרים נובע מחשיבותה ההיסטורית של ירושלים ומהילת הזוהר הנקשרת לכל פריט שמקורו ירושלמי. חותמות רבים המצויים באוספים שונים נרכשו בירושלים, משום היותה של העיר העתיקה מוקד תיירות ומרכז של סחר העתיקות בארץ-ישראל. החפירות השונות בירושלים לא לוו בסיון קפדני של העפר, ולרוב לא היה נהוג סינון כלל, ואף לא היה איסוף שיטתי ומלא של הקרמיקה.

בשנת 2004 הוחל במפעל סינון העפר שהוצא באופן בלתי חוקי מהר-הבית, בהנהלתם של גבריאל ברקאי וצחי צוויג. עבודת הסינון נעשת בעזרת זרם מים, תוך שטיפת העפר והבזק

הצמודים לפריטים. בעקבות הניסיון שנצבר בפרויקט סינון העפר מהר-הבית, הסינון הרטוב אומץ בחפירותיהם של רוני רייך ואלי שוקרון ובחפירותיה של אילת מזר בעיר דוד, וכן בחפירותיה של שלומית וקסלר בדולח באזור רחבת הכותל המערבי. טכניקת הסינון הרטוב, הובילה במהלך השנים האחרונות לשינוי דרמטי המתבטא בגידול ניכר במספר החותמות והבולות שעלו בחפירות. החותמות הם פריטים נדירים בחפירות הארכיאולוגיות, הן בשל ממדיהם הזעירים המקשים על איתורם, והן בגלל ערכם הגבוה בשוק העתיקות, העשוי לגרום להעלמתם במהלך החפירה.

אופייה של ירושלים כבירה, שבה פעלו בית המלוכה, המינהל הממלכתי ומינהל המקדש, מינהל הצבא, הרישומים והכתיבה של חוגי הכהנים והנביאים ושל מספר ניכר של פקידים בדרגים שונים, עשוי לבוא לביטוי דרך החותמות שנחשפו בה. עניין זה ייוצג היטב בשיטה האקומולטיבית, או שיטת הערך המצטבר. שיטה זו מבוססת על בדיקתם של פריטים מיוחדים מסוימים של ממצא זעיר, והסקת מסקנות היסטוריות לפי תפוצתם ועוצמת הופעתם באזור או באתר נתון. ניתן להניח שפריטים מסוימים אלה, במקרים שהגיעו לידי החופרים, נכללו בדיווחיהם, אף אם הקרמיקה לא נאספה במלואה ולא פורסמה באופן מלא ושיטתי. בשיטת הערך המצטבר ניתן לאסוף את כל הידיות עם טביעות החותם מטיפוס 'למלך', השייכות לימי חזקיהו במאה השמינית לפסה"נ, או את משקולות האבן הכיפתיות ששימשו לשקילת כסף, שזמן דומה. ריכוז הנתונים אודות כל ממצא החותמות מירושלים עשוי לתת בידינו מכשיר מתודי אובייקטיבי שיציג את עוצמתה של ירושלים כבירה וכמוקד של פעילות כלכלית, משפטית ומנהלית.

בעקיפין נקבל גם תמונה של האוריינות - עוצמת ידיעת קרוא וכתוב בחברה הירושלמית של ימי הבית הראשון, וגם השתקפות עקיפה של התסיסה התרבותית והאינטלקטואלית בעיר באותה תקופה. ברור מאליו שעיקר הכתיבה נעשתה באותה תקופה על-גבי חומרים מתכלים - פפירוס ויריעות קלף מעור בהמות - ואף על לוחות עץ מכוסי שעווה שנועדו לכתיבה. כל אלה לא נשתמרו בידינו.

יש להניח שהחותמות כולם אכן שימשו להטבעה של מכתבים ומסמכים, כולל חותמות הנשים, ולא היוו פריט קישוטי-אישי גרידא.

לאור העובדה שבקברים שנתגלו בלתי שדודים בבית הקברות המערבי של ירושלים של ימי הבית הראשון, נתגלו שרידיהם של נקברים רבים אך חותמות מועטים, מסתבר שלא כל אדם בירושלים של ימי הבית הראשון היה בעל חותם. רק בודדים מבני המשפחות שנקברו באזורי ממילא, בריכת הסולטאן וכתף הינום היו בעלי חותמות.

מאידך, כאמור, ניתן גם להניח שחלק מן החותמות שבהם השתמשו בני ירושלים בימי הבית הראשון היו עשויים חומרים מתכלים, ואלה כמובן לא נשתמרו בשל תנאי האקלים.

סקירת החותמות שנתגלו בירושלים

החותם הכתוב הראשון שנתגלה בירושלים עלה בחפירותיו החלוציות של צ'ארלס וורן, שהחלו בשנת 1867.

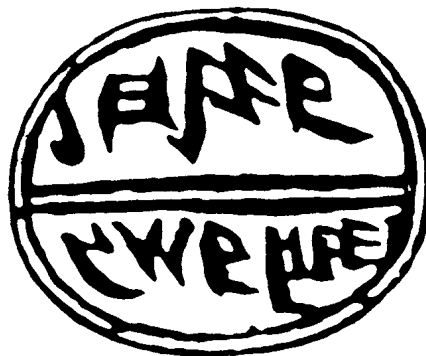
הוא נתגלה באחד הבורות העמוקים שחפר וורן לאורך הכותל הדרומי של הר-הבית, זהו חותם סקרבואידי (דמוי חרפושית) מנוקב, מאבן שחורה, הנושא את הכתובת "לחגי ב/נ שבניהו" (וילסון וורן 1871: 123, 128, 493).

בשנת 1870, עוד בטרם נסתיימו חפירותיו של וורן בירושלים, נרכש בעיר חותם סקרבואידי עשוי אבן קשה בצבעים שחור ולבן ועליו הכתובת "לחנניהו / בן עכבר" בחלק העליון של החותם נחקק עיטור פלמטה בסגנון פניקי (אביגד וזאס 1997: 101). עצם רכישתו של החותם בירושלים אינה מחייבת שהוא אכן נתגלה בעיר. אך התאריך המוקדם מהווה גורם משמעותי בשיקולים לגבי מקורו האפשרי של החותם. בהחלט אפשרי שמקורו מן הפועלים בחפירותיו של צ'ארלס וורן שנערכו באותה עת בירושלים.

זמן קצר לאחר עבודתו של וורן ב-1872 (תרל"ב) סיפר העיתון הירושלמי "החבצלת" על גילויו של חותם נוסף בירושלים: "באחת המערות אשר סביבות עיר קדשנו נמצאה אבן אחת קטנה יקרה עד מאוד וחרות עליה בלשון כנען הדברים האלה "ירמיה / יחיאל" (החבצלת, ב' כ"ט כסלו תרל"ב, גיליון 10).

איור 2: טביעתו של חותם "לחנניהו / בן עכבר".

איור 1: איור חותם "לחגי ב/נ שבניהו".
(האותיות מופיעות בכתב ראוי)

"לשון כנען" הוא כינוי לכתב הפניקי, שבאותה עת עדיין לא הבדילו בינו ובין הכתב העברי העתיק. מקום המצאו הנוכחי של החותם הנזכר כאן אינו ידוע ואין בידינו ציור או תצלום שלו. הנאמר בעיתון הוא מקור המידע היחיד העומד לרשותנו. חותם זה נעדר מקורפוס החותמות של אביגד וזאס, ואף מדיונים אחרים העוסקים בחותמות העבריים הקדומים. לפי תאריך הופעת החותם, שקדם להתעניינות הרבה בנושא החותמות, ולפי תאור פרטיו, ניתן להניח, שהמידע מהימן.

בחפירות שנערכו בדרום עיר דוד בידי פרדריק ג'ונס בליס וארציבלד דיקי בשנים 1894-1897 נתגלה חותם סקרבואידי עשוי קרניאול (אבן אודס) ועליו הכתובת "ישמעאל / נריהו" (בליס ודיקי 1898: 271). שני הקצוות של החותם שבורים מעט, דבר המעיד שהחותם היה קבוע בטבעת של מתכת יקרה, שממנה הוא נותק בכוח. מפרסמי החותם קראו את הכתוב "לישמעאל / נריהו". כמובן שזו טעות בהדפסה.

בלוח ארץ-ישראל של המלומד הירושלמי אברהם משה לונץ לשנת תרס"ב (1902) הוא מספר: "בסביבת ירושלים נמצאה אבן חותם קטן שגודלה כגודל הפול ומצדה האחד היא עגולה (= קמורה ג.ב.) וצידה השני חלק (= שטוח ג.ב.) עיניה נוטה לתכלת והיא קשה מאוד. בצידה החלק חרות בשתי שורות בכתב עברי העתיק (שומרני) המלות: לחמדיהו בת שבניהו. השם האחרון נזכר בדבה"י טו, כד. על ידי האבן הזאת הרווחנו שם

איור 3: חותם "ישמעאל / נריהו".

חדש לאישה. ולפי הנראה הייתה אבן החותם הזאת קבועה בטבעת או באצעדה" (לונץ 1902: 165). תיאורו של לונץ הוא תאור מוקדם ומדויק וכנראה אחד הראשונים בלשון העברית, של חותם עברי עתיק. החותם פורסם באותה שנה גם בידי הצרפתי שארל קלרמון-גאנו (1902: 264 - 266), והוא אף כלול בקורפוס החותמות (אביגד וזאס 1997: 64). קריאת הכתובת בידי לונץ לא הייתה נכונה, הקריאה הנכונה צריכה להיות: "לעמדיהו / בת שבניהו", ולא "חמדיהו". החותם עשוי לאפיס לזולי, שכנראה זהה לאבן הספיר המקראית, והתיאור "עיניה נוטה לתכלת" תואם היטב את המציאות. הקביעה כי מוצא החותם "בסביבת ירושלים" (אולי מקבר קדום), עשויה להיות מידע מהימן, בהתחשב בזמנו המוקדם יחסית של הפרסום, בשעה שייחוס הממצא לירושלים היה עשוי בהחלט להיות אפשרי ואמיתי. בקורפוס של אביגד וזאס לא נאמר דבר על מקום מציאתו או על רכישתו של החותם והמידע שנמסר בידי לונץ לא היה מוכר להם.

למן ראשית המאה העשרים קשה להתייחס למידע אודות מקורם של חותמות שהופיעו בשוק העתיקות, כאל מידע אמין ולפיכך חותמות שנרכשו בירושלים היו עשויים להתגלות במקומות

אחרים ביהודה ואף מחוץ לתחומיה. מן הראוי לציין שבחפירות השונות שנערכו בעיר דוד במחצית הראשונה של המאה העשרים לא נמסר על גילוי חותמות כלשהם. היו אלה חפירותיהם של מונטגיו פארקר והאב לואי איג ונסאן (1909-1911), ריימונד וייל (1913-1914, 1923-1924), רוברט אלכסנדר סטיוארט מקאליסטר וגארו דאנקן (1923-1925)

איור 4: טביעת חותם "לעמדיהו / בת שבניהו".

וג'ון וינטר קרופוט וג'ראלד מ. פיצג'ראלד (1927). אי הופעתם של החותמות נבעה ככל הנראה משיטות החפירה שנהגו באותה עת, כאשר לא הופנתה תשומת הלב לאפשרות ההופעה של ממצא זעיר, ובעיקר של חותמות, ולא היה נהוג איסוף שיטתי ומלא של הממצאים.

עידן הארכיאולוגיה המדעית השיטתית, עם הקפדה על המתודולוגיה והסטרטיגרפיה תוך רישום מדוקדק ואיסוף מלא של הנתונים, התחיל בירושלים רק עם חפירותיה של קתלין מרי קניון בשנים 1961-1967.

כבר בעונה הראשונה של חפירות קניון, נתגלה בעיר דוד חותם סקרבואידי עשוי אבן אפורה (סטיאטיט?) ועליו הכתובת "לחגי / ישאל" (פרינו 1964: 376-372).

איור 5: חותם "לחגי / ישאל" (למעלה) וטביעת חותם שהוכנה ממנו.

בכרך החמישי של הפירסום הסופי של חפירות קניון, שנערך בידי קיי פראג (2008: 451-453), צורפה טבלה עם פירוט כל החותמות הסקרבואידיים שעלו בחפירות אלה. הטבלה כוללת שני חותמות סקרבואידיים נוספים לחותם הנזכר, שפורסמו קודם לכן בידי מרגרט סטיינר (2001: 122). הם פורסמו בציורים בלבד, שאיכותם ירודה, ועל כן פענוח הכתובות שבהם אינו מסתייע, אך לפי שרידי האותיות אין ספק שהכתובות בשני חותמות אלה הן בכתב העברי העתיק. האחד מהם (מס' 1176) הוא חותם סקרבואידי מנוקב, קמור בצידו העליון ושטוח בגחונו, עשוי אבן גיר בצבע שחור. על הגחון יש קו מסגרת והפרדה לשני שדות (רגיסטרים) באמצעות קו כפול. צורת החותם אופיינית לחותמות העבריים מיהודה. בשני השדות מופיעות אותיות הנראות בוודאות ככתב עברי עתיק. החותם השני (מס' 4730)

גם הוא סקרבואידי בלתי מנוקב עם גב קמור וגחון שטוח, והוא עשוי חומר מלאכותי. על הגחון נותרו שרידי קו מסגרת סגלגל וחלוקה לשני שדות. בשני השדות נראים שרידי אותיות, שלפי צורתן הן כתובות בכתב העברי העתיק. שני החותמות הנזכרים נחשפו בשטח שבמדרון המזרחי של עיר דוד, מעל למעיין הגיחון.

גם לחותמות שבהם הכתובות לא פוענחו בצורה המניחה את הדעת, נודעת חשיבות, שכן הם מעידים על תפוצת השימוש בחותמות האישיים הכתובים. אף אם הכתובות שעליהם אינן קריאות כיום, הרי שבעבר הם שימשו להחתמת מכתבים ומסמכים.

שינוי של ממש חל בארכיאולוגיה של ירושלים לאחר איחוד העיר בעקבות מלחמת ששת הימים. באותה תקופה החלו חפירות נרחבות בהנהלתם של חוקרים ישראלים. יחד עם זאת יש להדגיש את היעדרם של חותמות עם כתובות עבריות בחפירותיהם של בנימין מזר סביב כותלי הר-הבית (1968-1977) ושל נחמן אביגד ברובע היהודי (1969-1982). זאת, ככל הנראה, בשל שיטות החפירה. בחפירותיו של יגאל שילה בעיר דוד (1978-1985), שבהן נתגלה אוסף חשוב של בולות עם כתובות, לא נמסר על גילוי חותמות. אך בעונה של 1983 נתגלה חותם שהחלק העליון של פניו, שעליו היה הכיתוב, נמצא שבור.

בחפירותיהם של רות עמירן ואברהם איתן בחצר המצודה שליד שער יפו, נתגלה ב-1969 חותם סקרבואידי עשוי קרניאול (אבן אודס) ובו הכתובת "למתניהו / עזריהו". החותם נחשף במילוי עפר שאינו מעיד על זמנו המדויק, אך ניתן לתארו בוודאות לימי הבית הראשון, כנראה למאה השביעית לפסה"נ. (עמירן ואיתן 1970: 13).

בחפירתם של עמוס קלוניר ודוד דייוויס במערת קבורה ממזרח לבריכת הסולטאן שבגיא בן-הינום נתגלה בשנת 1975 חותם עגול עשוי עצם ועליו הכתובת "לחמיהאל / בת מנחם". בין שני השדות נחרת עיטור בדמות דג שראשו פונה לשמאל (ובטביעת החותם לימין). הממצא במערת הקבורה תוארך למאה השביעית לפסה"נ (קלוניר ודייוויס 1994: 110). באותה מערת קבורה נתגלה חותם נוסף, עם כתובת שחוקה בלתי ברורה, שטרם פורסם.

איור 6: חותם "למתניהו / עזריהו" וטביעת חותם שהוכנה ממנו (למטה).

איור 7: חותם "לחמיאהל / בת מנחם" וטביעת חותם שהוכנה ממנו (מימין).

בחפירות שניהל גרשון אדלשטיין בשנת 1975 בשלוש מערות קבורה ממזרח לבריכת הסולטאן, בסמוך למערה שבה נתגלה חותמה של חמיאהל בת מנחם נחשפו שלושה חותמות. שני חותמות שנתגלו במאספה של מערה ב' בחפירה זו, עשויים פאיינס ועליהם שרידי כתובות בכתב העברי העתיק שלא פוענחו. במערה ג' נתגלה חותם סקרבואידי עשוי זכוכית, שאין אודותיו פרטים נוספים. החפירה והחותמות, שנחשפו בה, לא פורסמו.

בחפירות בהנהלת גבריאל ברקאי במערת קבורה מס' 24 בכתף הינוס, שלרגלי הכנסייה הסקוטית, כיום מאחורי בניין מורשת מנחם בגין, נחשף בשנת 1979 חותם עם כתובת עברית. זהו חותם סקרבואידי מנוקב, עשוי אבן גיר בצבע חום. על הגחון מופיעה הפרדה לשני שדות באמצעות דגם של ניצני פרח הלוטוס. בשדה העליון מופיע כתוב השם "פלטת", ובתחתון נחרת קישוט בדגם ענף, אולי של דקל. דגם ההפרדה באמצעות ניצני הלוטוס ידוע היטב במספר ניכר של חותמות ובטביעות חותם עם כתובות עבריות. לפי פרטי הממצא האחרים במאספה שבה הוא נתגלה, ולפי מאפייניו, ניתן לתארך את החותם למאה השביעית לפסה"נ (ברקאי 1986: 34).

בחפירות בהנהלת רוני רייך ואלי שוקרון במערות הקבורה באזור ממילא, שנערכו בשנים 1989-1992, נחשפו שלושה חותמות עם כתובות עבריות. החותם הראשון, העשוי אבן גיר באיכות ירודה, נחשף בקבר מס' 7. על החותם מופיעה הכתובת "לחננ[י] / בן טבשל[ם]", עם קו הפרדה כפול בין שני השדות בתוספת שלוש נקודות קדוחות. לפי המכלול הארכיאולוגי החותם מתוארך למאה השביעית לפסה"נ.

איור 8: חותם "פלטה" צילום (משמאל) ואיור של טביעתו (מימין).

החותם השני, שנתגלה בקבר מס' 26 + 28, הוא סקרבואידי, עשוי ברונזה עם חריתה משני הצדדים. בצד האחד מופיעה הפרדה לשני שדות באמצעות קו כפול והכתובת "לטבשלם / יהוכל". בצד השני של החותם מופיע דגם עיטורי שמהותו המדויקת לא הובהרה, אולי נחש קוברה (אוראוס) מכונף. לפי המכלול הארכיאולוגי ניתן לתארך את החותם למאה השביעית או לראשית המאה השישית לפסה"נ.

החותם השלישי שנתגלה בחפירות בבית הקברות שבפרויקט ממילא, מקורו בקבר מס' 52. זהו חותם סקרבואידי עשוי אבן גיר, מנוקב עם הפרדה לשני שדות באמצעות קו כפול ובו נקודה במרכז. הכתובת בחותם היא מעניינת במיוחד: "ליהוהחן / בת פקעת". לפי הממצא בקבר ניתן לתארך את החותם למאה השביעית או לראשית המאה השישית לפסה"נ (רייך וזאס 2006: 313-320).

איור 9: חותם "לחנני" / בן טבשלם] וטביעה שהוכנה ממנו (משמאל).

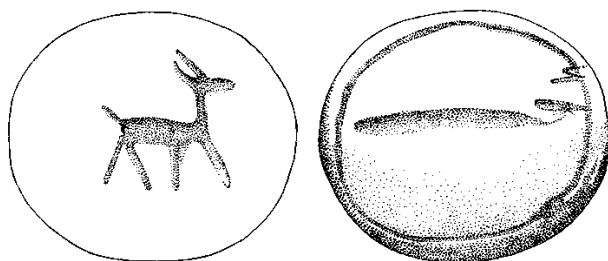
איור 10: חותם "לטבשלם / יהוכלי": פנים, אחר וטביעה שהוכנה מצד הפנים (משמאל).

איור 11: חותם "ליהוהחן / בת פקעת" וטביעת חותם שהוכנה ממנו (משמאל).

במפעל סינון העפר מהר-הבית הנערך למן שנת 2004 בהנהלת גבריאל ברקאי וצחי צווייג, נתגלה חותם סקרבואידי עשוי אבן שחורה עם נקודות לבנות. החותם קמור משני צדדיו ובלתי מנוקב. בצידו האחד יש קו מסגרת סגלגל וקו יחיד עמוק המפריד בין שני שדות. הכתובת שהייתה על החותם שחוקה לחלוטין ונראים ממנה שרידים של אות בודדת בלבד. בצידו השני של החותם מתואר דגם של צבי עם קרניים קצרות וראש זקוף, הפונה ימינה (בטביעה שמאלה).

חותם שני, שנתגלה במפעל הסינון הוא סגלגל, מאורך בצורתו, ובלתי מנוקב. הוא שטוח משני צדדיו. החותם עשוי אבן בצבע כחלחל דהוי, כנראה לפיס לאזולי (אבן ספיר). הכתובת שהייתה על צידו האחד של החותם נשחקה לחלוטין ונותר רק הקו האופקי, שהפריד בין שני שדות הכתובת, בין שם בעל החותם לשם אביו (ברקאי וצווייג 2007: 38-39).

איור 12: חותם ועליו דגם צבי שנמצא במפעל סינון העפר מהר הבית. למטה, ציור החותם.

איור 13: חותם עשוי אבן כחולה שנמצא במפעל סינון העפר מהר הבית.

בחפירות שנערכו בשנת 2008 בקצה המערבי של רחבת הכותל המערבי, בראשותה של שלומית וקסלר-בדולח, נתגלו ארבעה חותמות כתובים, ששנים מהם עלו באמצעות הסינון הרטוב. לאור הדגם העיטורי המיוחד של אחד החותמות (להלן), הועלה החשש שמא יש כאן "השתלה" של חותם מזויף, אך ספק זה ירד מעל הפרק לאור בדיקה מדעית של החותם.

החותם הראשון הוא סקרבואידי מנוקב עם גב קמור חלק וגחון שטוח, עשוי אבן בצבע צהבהב. על הגחון ישנה חלוקה לשלושה שדות באמצעות זוג קווים כפולים. בשדה העליון מופיע עיטור בצורת זר של ארבעה רימונים, ובשני השדות הנותרים מופיעה הכתובת "לנתניהו / בן יאשי".

החותם השני עשוי שנהב, הוא שבור ונשתמר רק חלק ממנו. זהו חותם סקרבואידי מנוקב, ובו שני שדות שהופרדו בקו כפול. הכתובת שנשתמרה רק בחלקה היא "לע[...]" / "י[...]"¹. האות עי"ן נשתמרה רק בחלקה ויתכן כי אין היא עי"ן אלא טי"ת.

החותם השלישי מחפירה זו הוא סקרבואידי, עשוי עצם ומנוקב. בין שני השדות ישנה הפרדה באמצעות שני קווים אופקיים שביניהם נחרת דגם קווי. הכתובת על החותם היא "לידעיהו / אושא".

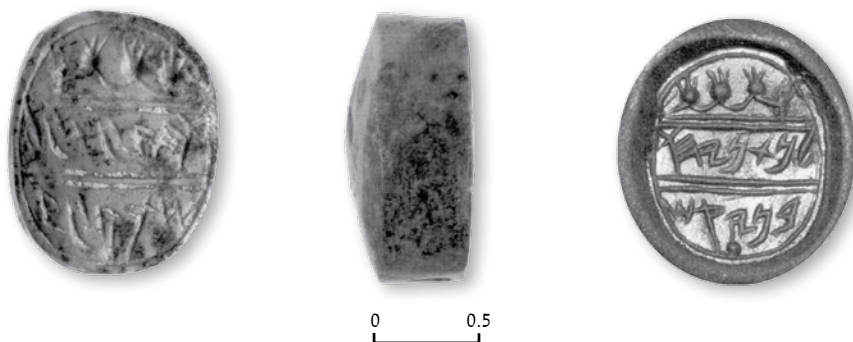
החותם הרביעי מהחפירות ממערב לרחבת הכותל, הוא מיוחד ונאה בעיטורו ועשוי אבן פוספוריט. צורתו סקרבואידי והוא מנוקב. החותם מעוטרים ברמה גבוהה בדמות גבר שרירי, לבוש חצאית ועטור ברצועת ראש העומד לימין (בטביעה לשמאל). על חזהו רצועה צולבת של אשפת חצים, שהמכסה הפתוח שלה נראה מעל לכתפו. הוא חמוש בחרב החגורה על מותניו ובידיו קשת דרוכה לירי. בשדה ליד דמות הקשת מופיעה הכתובת "לחגב".

בשל חשיבות גילוי קבוצת חותמות זו היא פורסמה עוד בטרם עובדו לפירסום שאר פרטי החפירה (אורנן, וקסלר-בדולח, גרינהוט, זאס וגורן 2008: 115-129).

בחפירה זו נתגלה חותם כתוב נוסף, חמישי במספר, שטרם פורסם, ועליו עיטור בדמות אריה שואג מן הטיפוס המופיע בחותמו הידוע של שמע עבד ירבעם ממגידו.¹

1 החותם טרם פורסם. רמז אודותיו כלול במאמר על החותמות הללו, (עמ' 127 הערה 6). החותם יפורסם בידי טלי אורנן ובנימין זאס. אני מודה לחופרת שלומית וקסלר-בדולח ולטלי אורנן על הרשות להזכירו כאן.

איור 14: חותם "לנתניהו / בן יאשי" וטביעת חותם שהוכנה ממנו (מימין).

איור 15: חותם "לע[...]" / י[...]" (למעלה), וטביעת חותם שהוכנה ממנו (מימין למטה) ומראה החותם מהצד (משמאל למטה).

איור 16: חותם "לידעיהו / אושא" וטביעת חותם שהוכנה ממנו (מימין).

איור 17: חותם "לחגב" וטביעת חותם שהוכנה ממנו (מימין).

בחפירותיהם של רוני רייך ואלי שוקרון סביב הבריכה החצובה שמדרום למעיין הגיחון, נתגלו בשנת 2008 שני חותמות נושאי כתובות עבריות. החותם האחד הוא סקרבואידי דו-צדדי, עשוי אבן אפורה. על גבי הצד הקמור מופיעה כתובת בשני שדות המופרדים בקו כפול. הכתובת היא "לרפאיהו / שלם". בנוסף לכתובת יש שתי נקודות חרותות למילוי החלל וכן ענף סכמאטי. בצידו השטוח של החותם נחרת דגם עיטורי של ציפור וענף הדומה לזה שבצד הפנים, מעל לציפור מופיע כוכב של שש קרניים.

החותם השני מחפירה זו הוא סקרבואידי ועשוי עצם, הוא נמצא שבור ורק החלק השמאלי מכתובתו נשתמר: "לשאל [...] / [...] ריהו". לאחר השם הכתוב בשדה התחתון נחרת דגם עיטורי צמחי (רייך ושוקרון 2009).

איור 18: שני צדדיו של חותם "לרפאיהו / שלם".

איור 19: חותם "לשאל [...] / [...] ריהו".

בחפירותיה של אילת מזר בעיר דוד, בחלק העילי של שטח G בחפירותיו של יגאל שילה, נתגלה בשנת 2008 חותם נושא כתובת. החותם אינו מטיפוס החותמות העבריים ביהודה ובירושלים במאות שמינית-שישית לפסה"נ. זהו חותם סקרבואידי מאבן שחורה מבריקה ועליו עיטור של שני גברים מזוקנים לבושים בבגד ארוך, הם ניצבים זה מול זה ונראים מושיטים יד אחת קדימה. הדמויות ניצבות משני צידיו של מזבח ועליו סמל סהר. סהר נוסף, גדול יותר, מופיע בחלקו העליון של החותם. בחלק התחתון מופיעה כתובת מרושלת למדי, כנראה בכתב הארמי - "שלמת". הן הדגם האמנותי והן מאפייני הכתב הם זרים ושונים מן הסגנון המקובל ביהודה. החותם נתגלה ברובד אדמה, שלפי הקרמיקה שנמצאה בו, תוארך לתקופה הבבלית ולראשית התקופה הפרסית (המאה השישית עד אמצע המאה החמישית לפסה"נ) (אילת מזר 2009: 69-70). החותם עשוי להיות קדום בזמנו למכלול הארכיאולוגי שבו הוא נתגלה.

איור 20: חותם "שלמת".

להלן מופיעה טבלה ובה סיכום הנתונים אודות החותמות שנתגלו בירושלים.

מס'	מקום הממצא	החופר והשנה	החומר	הכתובת	עיטור
1.	מדרום להר הבית	וורן 1867	אבן שחורה	לחגי ב/נ שבניהו	—
2.	—	1870	אבן שחורה ולבנה	לחנניהו/ בן עכבר	פלמטה פניקית
3.	מערת קבורה בסביבות העיר	1872	?	ירמיהו / יחיאל	—
4.	דרום עיר דוד	בליס ודיקי 1898	קרניאול	ישמעאל / נריהו	—
5.	קבר (?) בסביבות העיר	1902	לפיס לזולי	לעמדיהו / בת שבניהו	—
6.	עיר דוד, מדרון מזרחי	קניון 1961	אבן אפורה (סטיאטיט?)	לחגי / ישאל	—
7.	עיר דוד, מדרון מזרחי	קניון 1961-1967	אבן גיר	בלתי קריא	—
8.	עיר דוד, מדרון מזרחי	קניון 1961-1967	חומר מלאכותי	בלתי קריא	—
9.	המצודה	עמירן-איתן 1969	קרניאול	למתניהו / עזריהו	—
10.	מערת קבר, גיא בן הינום	קלונר ודייויס 1975	עצם	30.455	דג
11.	מערת קבר, גיא בן הינום	קלונר ודייויס 1975	—	לא פוענח	—
12.	מערת קבר, גיא בן הינום	אדלשטיין 1975	פאיינס	לא פורסם	—
13.	מערת קבר, גיא בן הינום	אדלשטיין 1975	פאיינס	לא פורסם	—
14.	מערת קבר, גיא בן הינום	אדלשטיין 1975	זכוכית	לא פורסם	—

15.	מערת קבורה, כתף הינום	ברקאי 1979	אבן גיר חומה	פלטה	ענף דקל ניצני לוטוס
16.	קבר, ממילא	רייך ושוקרון 1989-1992	אבן גיר	לחננ[י] / בן טבשל[ם]	—
17.	קבר, ממילא	רייך ושוקרון 1989-1992	ברונזה	לטבשלם / יהוכל	אוראוס
18.	קבר, ממילא	רייך ושוקרון 1989-1992	אבן גיר	ליהוהחן / בת פקעת	—
19.	סינון עפר מהר-הבית	ברקאי וצווייג 2006	אבן שחורה	שחוק	צבי מהלך
20.	סינון עפר מהר-הבית	ברקאי וצווייג	לפיס לזולי	שחוק	—
21.	רחבת הכותל המערבי	וקסלר-בדולח 2008	אבן צהבהבה	לנתניהו / בן יאש	זר רימונים
22.	רחבת הכותל המערבי	וקסלר-בדולח 2008	שנהב	לע (או ט) [...]/[...]	—
23.	רחבת הכותל המערבי	וקסלר-בדולח 2008	עצם	לידעיהו / אושא	—
24.	רחבת הכותל המערבי	וקסלר-בדולח 2008	פוספוריט	לחגב	דמות קשת
25.	רחבת הכותל המערבי	וקסלר-בדולח 2008	?	לא פורסם	אריה שואג
26.	עיר דוד, אזור הגיחון	רייך ושוקרון 2008	אבן אפורה	לרפאיהו / שלם	ציפור, ענף וכוכב
27.	עיר דוד, אזור הגיחון	רייך ושוקרון 2008	עצם	לשאל / [...]ריהו	דגם צמחי
28.	עיר דוד, מעלה המדרון	אילת מזר 2008	אבן שחורה	שלמת	סצנה פולחנית

סיכום ומסקנות

ראינו שבירושלים נתגלו עד עתה עשרים ושמונה חותמות כתובים מימי הבית הראשון. אחת הכתובות טרם פורסמה ובשמונה מהחותמות הכתובות שחוקה, קטועה או בלתי ניתנת לפיענוח. למספר זה יש להוסיף גם חותם נאה ומיוחד עשוי אבן יקרה למחצה ובו דמות גריפון, מן המאה השמינית לפסה"ס. חותם זה מגולף בצורה נאה, אך אינו נושא כתובת. בשוליים העליונים והתחתונים של החותם נחרתו סימנים קווים, שנועדו למילוי המקום, אלה מזכירים בצורתם אותיות, אך, כאמור, אין זו כתובת. החותם נתגלה בחפירותיו של בנימין מזר מדרום להר-הבית (בנימין מזר 1975: 54; וראה צילום משובח: בן דב 1982: 54). חותם זה עשוי להיות שייך לשלב שבו עדיין לא הונהגו ביהודה חותמות שבהם נכתבו שמות בעליהם.

איור 21: חותם ועליו דמות גריפון מהחפירות מדרום להר-הבית.

בנוסף ידועים לפחות חמישה חותמות שנרכשו בירושלים, ועם רכישתם נמסר שהם נתגלו בירושלים, אך קשה לבסס את אמינותו של מידע זה (ראה בקורפוס, אביגד וזאס 1997: מס' 10, 23, 130, 343, 1053).

יש לחזור ולהדגיש שאף החותמות שבהם הכתובת נשחקה לחלוטין, נשברה או שקשה לפענחה, שימשו לטביעת מסמכים ויש להתייחס אליהם, ולמנותם יחד עם החותמות שכתובותיהם נשתמרו.

ניתן להניח שסדרת החותמות שבאמצעותם הוטבעו הידיות של הקנקנים מטיפוס "למלך" וכל הטביעות "הפרטיות" הקשורות בהם, שהן למעשה טביעות של פקידים ממלכתיים מימי חזקיהו מלך יהודה, היו שמורים בירושלים. קבוצת החותמות ששימשו לטביעות אלה כללה למעלה משישים חותמות. אין להניח שבממלכה ריכוזית כמו ממלכת יהודה, חותמות רשמיים

מלכותיים וחותמות של פקידים ממלכתיים רמי דרג, יהיו בשימוש ויישמרו מחוץ לעיר הבירה. עד עתה לא נתגלה אף אחד מן החותמות הללו בירושלים או מחוצה לה. גם רבים מן החותמות ששימשו להחתמתן של הבולות שנחשפו בירושלים ומחוצה לה, וביניהם כאלה עם שמות של פקידים ממלכתיים ודמויות המוכרות לנו מן המקרא, שימשו את בעליהם במקום פעילותם בירושלים. אך לעת עתה אין בידינו אף אחד מחותמות אלה.

עדיין אין בידינו אף חותם שניתן לשייכו לאחד ממלכי יהודה, לאחד מבני משפחת המלוכה, לפקידים ונושאי תפקידים ממלכתיים, או חותם של דמות הנזכרת במקורות המקראיים. כמה מאלה ידועים לנו בבולות, אך עדיין אין בידינו חותמות שהוטבעו בבולות שבידינו. יש להניח שעם המשך החפירות בירושלים ועם הנהגת שיטת הסינון הרטוב בחפירות נוספות, יימצאו בעיר חותמות כתובים נוספים.

מן הבחינה הכרונולוגית יש להדגיש שכל החותמות שנתגלו בירושלים שייכים לשלהי תקופת המלוכה, מן המחצית השנייה של המאה השמינית ועד לראשית המאה השישית לפסה"י. אין בידינו חותמות שניתן לתארכם לימי הממלכה המאוחדת במאה העשירית, או חותמות המתוארכים עד למחצית המאה השמינית לפסה"י. הבולות שנחשפו בידי רוני רייך ואלי שוקרון במילוי הבריכה החצובה שמדרום למעיין הגיחון, וזמנן משלהי המאה התשיעית או ראשית המאה השמינית לפסה"י, כולן אנאפיגרפיות, כלומר הן נושאות דגמים עיטוריים בלבד ללא כל כתובות עבריות. לפיכך נראה שהחותמות הכתובים הונהגו רק במהלך המאה השמינית לפסה"י, כנראה סביב מחציתה.

בין החותמות שנתגלו בירושלים אין אף חותם של נושא משרה רשמית אם כי לאור העיטור המיוחד של דמות הקשת בחותם מרחבת הכותל המערבי, ניתן לשער שהוא היה בבעלותו של אדם רם-דרג כלשהו. בעבר פירסם כותב שורות אלה בולה מיוחדת השמורה באוסף מוזיאון ארץ-ישראל בתל אביב, שזהות לה ידועות גם באוספים אחרים (ברקאי 1994: 141-144 וכן אביגד 1976: 178-182). בחותם מופיעה דמות, כנראה מלכותית, ניצבת ומוסרת קשת ושלושה חצים לדמות קטנה יותר העומדת מולה. בתחתית הבולה מופיעה הכתובת "לשר העיר". הנחתי בזמני, שהבולה מתארת טקס אינוסטיטורה, שבו המלך ממנה את שר העיר באמצעות מסירת קשת לידיו. למרבה ההפתעה באוסף הבולות של יוסף חיים קאופמן בבליגיה שמורה בולה ובה הכתובת "לחגב שר העיר" (דויטש 2003: 65-67). אותו השם - חגב, יחד עם הקשת, שעל פי הצעתנו הייתה סמל למשרתו של שר העיר, מופיע עתה גם בחותם מרחבת הכותל. האם יתכן שחותמו של חגב מירושלים, היה בבעלותו של אותו חגב שר העיר, שהבולה שלו הוחתמה בחותם שונה, שהיה אף הוא בבעלותו?

ניתן להניח שבעליהם של החותמות שנתגלו בירושלים נמנו, לפחות בחלקם עם אנשי המינהל הממלכתי. זאת אף אם הדבר אינו מופיע במפורש בכתובות שבחותמותיהם. יש להניח

איור 22: ציור טביעת חותם "שר הער" ועליה סצינת טקס אינווסטיטורה.

איור 23: בולה: "לחגב שר הער".

שלעיתים הושמט התואר הפקידותי מן הכתובות שבחותמות, בשל חוסר מקום או בגלל ששם הדמות הספיק, ותפקידו היה ידוע לכל. מקבילה נאה לעניין זה מצאנו בטביעת חותמו של בר רכב בר פנמו, הידוע כמלך של ממלכת יאודי שבירתה הייתה שמאל (זנגירלי), אך תוארו המלכותי נעדר בכתובת שבחותמו, המכילה את שמו בלבד (אביגד וזאס 1997: מס' 750). התואר 'סופר' נעדר גם בבולה הידועה של גמריהו בן שפן שנחשפה בחפירותיו של יגאל שילה (השוה: ירמיהו לו, י).

מעמדה של ירושלים כבירת ממלכת יהודה בולט ביותר במספר החותמות הגבוה במיוחד, שנתגלה בה. לעומת עשרים ושמונה חותמות כתובים מירושלים, ברוב האתרים האחרים שבהם נחשפו חותמות עם כתובות, מספרם הוא אחד או שניים בלבד. בערד נתגלו חמישה

חותמות, במגידו, בלכיש ובבית שמש² נתגלו ארבעה חותמות בכל אחד מן האתרים, אך בכל האתרים האחרים לא ידועים יותר משני חותמות.

מבין עשרים ושמונה החותמות מירושלים, מקורם של אחד עשר חותמות הוא בקברים, ברובם ממערות הקבורה של בית הקברות המערבי של העיר, שנחצבו במצוקים שלאורך גיא בן-היננו. זהו היחיד משלושת בתי הקברות של העיר מימי הבית הראשון, שבו נתגלו ממצאים באתרים במערות הקבורה. לעומת זאת בבתי הקברות המזרחי והצפוני, כמעט שלא נמצאו מערות קבורה בלתי שדודות, או כאלה שנשתמר בהן משהו ממנחות הקבורה המקוריות.

שלושה מן החותמות מירושלים מקורם מהר-הבית וסביבתו הקרובה. שבעה מקורם מן הגרעין העירוני הקדום של גבעת 'עיר דוד'. שישה מן החותמות מקורם בגבעה המערבית, ויש להניח כי גם בעליהם של החותמות שנחשפו בבית הקברות המערבי, התגוררו בשטחי הגבעה המערבית המשתפלת מערבה לגיא בן-היננו.

מרשים ומעניין במיוחד הוא הממצא מן החפירה שבקצה המערבי של רחבת הכותל המערבי. המקום מצוי בשיפוליה המזרחיים של הגבעה המערבית, היורדים אל הגיא המרכזי (הטירופיון). הריכוז של חמישה חותמות כתובים שנתגלו בבניין אחד, הוא חסר הקבלה בחפירה כלשהי. אם כי יתכן שאחד מן החותמות (או יותר מאחד?), מקורו אינו מרצפות הבניין אלא מן העפר שנשטף ממעלה הגבעה המערבית וכיסה את הבניין לאחר שנחרב בידי הבבלים בשנת 586 לפסה"נ. לפי הבדלי הסגנון בין החותמות ולאור השמות המופיעים בהם אין זה סביר שחמשת החותמות השתייכו לבניה של משפחה אחת.

הבניין מימי הבית הראשון (המאה השביעית לפסה"נ) שנחשף רק בחלקו, עשוי להשתייך לטיפוס 'בית ארבעת המרחבים', אך אין זה סביר שזה היה בית מגורים משפחתי רגיל. אם אכן החותמות נתגלו על רצפות הבניין, והיו שייכים אליו, מה היה תפקידו? האם הבניין שימש למטרה רשמית כלשהי, האם הייתה בבניין קבוצת לשכות של פקידים ממלכתיים, שהיו בעלי החותמות? הן תכניתו השגרתית של הבניין, הן בנייתו באבנים פשוטות, והן הממצא הדומסטי מרצפותיו, אינם מעידים על אופי רשמי מיוחד או על חשיבות יתרה שנועדה למבנה.

אין כל ספק שבגבעה המערבית של ירושלים ישבה במהלך המאות השמינית-שביעית לפסה"נ, קבוצה חשובה של פקידים ששמותיהם ידועים עתה מחותמותיהם שנחשפו כאן.

ניתן להניח שמבנים חשובים רבים נבנו בשיאה של הגבעה המערבית, אך ממצא החותמות

בשולי הגבעה מעיד שגם בקצות הגבעה הייתה פעילות מנהלית, וגם שם ניצבו מבנים ששימשו לתכלית רשמית-ממלכתית כלשהי. עלינו גם לשים לב לעובדה שמקום מציאת החותמות מצוי כ-100 מטרים ממערב לריכוז מבני השלטון שהיו בהר-הבית.

רק חלק מן החותמות שנתגלו בירושלים עשויים חומרים יוקרתיים כמו אבני אודם וספיר או שנהב. רוב החותמות נעשו מאבנים פשוטות או מעצם - שהם חומרים זולים. רק חותם אחד מאלה שנמצאו נעשה ממתכת - ברונזה. ניתן לשער שחותמות נוספים היו עשויים אף הם מתכת, כנראה מתכות יקרות, כסף וזהב או שהיו מאבנים יקרות. אלה אבדו משום שהותכו או עוצבו מחדש לתכשיטים בתקופות מאוחרות יותר.

בכתובות שבחותמות שנחשפו בירושלים מופיעים 33 שמות פרטיים, שרובם נשתמרו בשלמותם. שלושה מן השמות: חגי, שבניהו וטבשלם חוזרים ביותר מחותם אחד. ארבעה עשר מן השמות כוללים רכיב עם שמו של אלהי ישראל - 'יה', 'יהו' או 'יהוה'. כלומר שהשמות היהויסטיים מהווים 42.4% מכלל השמות. השם יהוהחן הוא הראשון בכל החותמות הידועים לנו, שבהם מופיע שמו של אלהי ישראל בכתוב מלא, כרכיב של שם פרטי. ארבעה מן השמות (כ-12%) הם היפוכוריסטיים, בהם הושמט הרכיב התיאופורי: פלטה, חנני, יאש, ואושא. בין השמות יש שלושה עם הרכיב התיאופורי 'אל': יחיאל, ישמעאל, וישאל. אם כי האחרון עשוי להיות היפוכוריסטיקון של שם כמו ישאליהו. שלושה מן השמות לקוחים מעולם החי והצומח: עכבר, פִּקְעֵת, וחגב. ארבעה מן החותמות (כ-12%) הם של נשים: עמדיהו, יהוהחן, חמיאהל ושלמת (אם כי גם השם פלטה יכול היה להיות שם אישה). אחוז חותמות הנשים הוא גבוה מזה הידוע ביהודה כולה, שהוא כ-2% בלבד. הדבר מעיד, ככל הנראה, שגם נשים היו משולבות במנהל הממלכתי בירושלים. בין החותמות נמצא חמישה שמות שאינם שייכים לקבוצות השמות שהוזכרו: חגי, מנחם, טבשלם, שלם וישאל. אם כי השניים האחרונים עשויים להיות שמות היפוכוריסטיים, קיצורים של שלמיהו, שאלתיאל וכדומה. חלק מן השמות בחותמות שנתגלו בירושלים אינם ידועים לנו משום מקור אחר, הם אינם נזכרים במקרא, במקורות האפיקוריים או בשפע החותמות הידועים עד עתה. בין אלה בולטים שמות הנשים: יהוהחן וחמיאהל והשם לזכר, פִּקְעֵת.

בשניים מן החותמות מירושלים מופיע שם בעל החותם בלבד, ללא שם האב (הפטרוניס). אלה הם חותמותיהם של פלטה וחגב. מן הסתם אנשים אלה היו כנראה חשובים וידועים, ולא נזקקו לשמו של אביהם לצורך זיהויים.

ראינו שהממצא העשיר של עשרים ושמונה חותמות עם כתובות מירושלים, מן המאות השמינית והשביעית לפסה"נ, מהווה אספקלריה נאמנה להיותה של ירושלים בירת ממלכת יהודה, והעיר הראשה של הממלכה.

החותמות מהווים מכשיר חשוב ללימודם של היבטים שונים בתרבותה של העיר בתקופת המלוכה. מספרם המרשים, החומרים שמהם הם נעשו, השמות המופיעים בהם, עיטוריהם ותפוצתם באזורי העיר השונים הם נתונים ארכיאולוגיים חשובים המתווספים למידע על ירושלים ותולדותיה. זה מתווסף למידע האילם מן החפירות ולמידע העשיר המצוי במקורות המקראיים. החותמות, שהם פריטים זעירים, מעידים על עניינים נכבדים ביותר, כמו עוצמתה של הפעילות המנהלית שנתקיימה בירושלים בתקופת המלוכה.

ביבליוגרפיה

אביגד 1976

N. Avigad, The Governor of the City, *IEJ* 26, PP. 178-182.

אביגד וזאס 1997

N. Avigad and B. Sass, *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, Jerusalem.

אורנן, וקסלר-בדולח, גרינהוט, זאס וגורן 2008

T. Ornan, S. Weksler-Bdolah, Z. Greenhut, B. Sass and Y. Goren, Four Hebrew seals, One Depicting an Assyrian-Like Archer from the Western Wall plaza excavation, Jerusalem, *Atiqot* 60, pp 115-129.

בליס ודיקי 1898

F. J. Bliss and A.C. Dickie, *Excavations at Jerusalem 1894 – 1897*, London.

בן-דב 1982

מ' בן-דב, חפירות הר הבית, בצל הכתלים ולאור התגליות, ירושלים.

ברקאי 1986

ג' ברקאי, כתף הינום, מטמון אל פני חומות ירושלים, (קטלוג מס' 274), מוזיאון ישראל, ירושלים.

ברקאי 1994

G. Barkay, A second "Governor of the city" Bulla, in: H. Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed*, Jerusalem, pp. 141-144.

ברקאי וצוייג 2007

ג' ברקאי וי' צוייג, "חידושים במפעל סינון בעפר מהר הבית, דו"ח מוקדם שני", א. מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה, דברי הכנס השמיני, ירושלים, עמ' 66-27.

דויטש 2003

R. Deutsch, *Biblical Period Hebrew Bulla*, The Joseph Chaim Kaufman Collection, Archaeological Center Publication, Tel-Aviv.

החבצלת 1872

החבצלת, ב' כ"ט כסליו תרל"ב, גליון 10.

ווינשטוב 2000

ד' ווינשטוב, "הכתובות העבריות מתקופת הבית הראשון", ש' אחיטוב וע' מזר (עורכים), ספר ירושלים, תקופת המקרא, ירושלים, עמ' 271-305.

וילסון וורן 1871

Ch. Wilson and Ch. Warren, *The Recovery of Jerusalem*, London.

זאס 2008

B. Sass, A Hebrew Seal from Beth Sehemesh and another of Unknown Provenance in the Israel Antiquities Authority Collection, *Atiqot* 59, pp. 1-4.

לונץ 1902

א' מ' לונץ, לוח ארץ-ישראל לשנת תרס"ב.

א' מזר 2009

א' מזר, ארמון המלך דוד, החפירות בראש גבעת עיר דוד, פרסום ראשוני של עונות 2005 - 2007, ירושלים.

ב' מזר 1975

B. Mazar, *The Mountain of the Lord, Excavating in Jerusalem*, Garden City New York.

סטיינר 2001

M. L. Steiner, *Excavating by Kathleen M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, Vol. III, The Settlement in the Bronze and Iron Ages*, Sheffield.

עמירן ואיתן 1970

R. Amiran and A. Eitan, Excavations in the Courtyard of the Citadel, Jerusalem, 1968-1979 (Preliminary Report) *IEJ* 20, pp. 9-17.

פראג 2008

K. Prag, *Excavations by K. M. Kenyon in Jerusalem 1961-1967, Vol. V*, Oxford.

פריניו 1964

J. Perignaud, Un sceau hébreu de Jerusalem...*RB* 71, pp. 372-383.

קלונר ודייויס 1994

A. Kloner and D. Davis, A Burial Cave of the Late First Temple Period on the Slope of Mount Zion, in: H. Geva (ed.) *Ancient Jerusalem Revealed*, Jerusalem, pp. 107-110.

קלרמון גאנו 1902

Ch. Clermont-Ganneau, Three New Archaic Israelite Seals, *PEFQST*. 34 pp. 262-268.

רייך וזאס 2006

R. Reich and B. Sass, Three Hebrew Seals from the Iron Age Tombs of Mamilla, Jerusalem, in: Y. Amit, E. Ben Zvi, I. Finkelstein and O. Lipschits (eds.), *Essays on Ancient Israel in its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*, Winona Lake pp. 313-320.

רייך ושוקרון

ר' רייך וא' שוקרון, "שני חותמות ושלוש בולות עם כתובות עבריות מעיר דוד בירושלים", *ארץ ישראל*, (ספר אפרים שטרן), 2009, עמ' 358-362.

מקורות האיורים

- איור 1: וילסון וורן 1871
איור 2, 4: באדיבות האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים; החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה; המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית ירושלים
איור 3: בליס ודיקי 1898
איור 5: פריניו 1964
איור 6, 7, 22: באדיבות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה
איור 8, 13: באדיבות פרופ' גבריאל ברקאי
איור 9, 10, 11, 18, (צילום: ולדימיר נייחין), 19 (צילום: ולדימיר נייחין): באדיבות פרופ' רוני רייך
איור 12: צילום: זאב רדובן איור: דלית ויינבלאט.
איור 14, 15, 16, 17: באדיבות רשות העתיקות
איור 20: באדיבות ד"ר אילת מזר (צילום: גבי לרון המכון לארכיאולוגיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים)
איור 21: באדיבות ד"ר אילת מזר
איור 23: באדיבות מר רוברט דויטש

